
ЗЛОЧИННЕ УХИЛЕННЯ ВІД УТРИМАННЯ ДІТЕЙ АБО БАТЬКІВ (СТ.СТ. 164, 165 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ): ДОСВІД СИСТЕМАТИЧНОГО ТЛУМАЧЕННЯ ОЗНАК ПОТЕРПІЛОГО

З урахуванням системних зв'язків норм про кримінальну відповідальність за злісне ухилення батьків від утримання дітей та дітей від утримання батьків проведено критичний аналіз й здійснено уточнення змісту ознак, які характеризують потерпілих осіб у складах злочинів, передбачених статтями 164, 165 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: потерпілий від злочину, ухилення від сплати, аліменти, кошти на утримання, неповнолітня дитина, непрацездатні батьки.

С учетом системных связей норм об уголовной ответственности за злостное уклонение родителей от содержания детей и детей от содержания родителей проведен критический анализ и осуществлено уточнение содержания признаков, характеризующих потерпевших лиц в составах преступлений, предусмотренных статьями 164, 165 Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: потерпевший от преступления, уклонение от уплаты, алименты, средства на содержание, несовершеннолетний ребенок, нетрудоспособные родители.

In view of the systemic linkages rules on criminal liability for willful evasion of parents from children and parents on the content of the critical analysis and content developed and refined features that characterize the injured persons in the compositions of the offenses provided for in Articles 164 and 165 of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: the victim of a crime, delinquency, child support, funds for the maintenance, minor children, disabled parents.

Створення умов для підтримання здорових сімейних відносин, для охорони дитинства, батьківства, материнства, заохочення взаємоповаги членів сім'ї, забезпечення в родині підтримки й піклування щодо неповнолітніх та непрацездатних осіб є запорукою розбудови громадянського суспільства, ґрунтованого на гуманістичних ідеалах української нації. Своєчасне реагування на найбільш небезпечні прояви в цій царині здатне запобігти бага-

тьом негативним соціальним явищам (таким як зменшення народжуваності, збільшення смертності, дитяча безпритульність, збільшення кількості осіб, позбавлених батьківських прав, дитяча проституція, соціальне сирітство тощо), поширення яких загрожує не лише стабільності суспільства, але й національній безпеці. Тому одним з актуальних завдань вітчизняної правової системи є вдосконалення засобів захисту сім'ї як важливого соціального інституту, забезпечення охорони прав та законних інтересів усіх учасників сімейних відносин. Одним з таких засобів є встановлення в кримінальному законодавстві відповідальності за злісне ухилення від сплати аліментів дітям або батькам, а також за ухилення від утримання неповнолітньої чи непрацездатної дитини (статті 164 та 165 Кримінального кодексу України (далі – КК)). Особливістю зазначених злочинів є заподіяння ними шкоди майновим правам і законним інтересам найбільш вразливої групи суб'єктів сімейних правовідносин – неповнолітніх та непрацездатних осіб. Для ідентифікації цих суб'єктів в межах ознак складів злочинів використовується категорія «потерпілий». Її дослідженню як ознаки злочинного ухилення від утримання дітей або батьків присвячено дану публікацію. Науково-теоретичним підґрунтям цієї роботи є розробки вітчизняних фахівців з кримінального права, які розглядали питання кримінально-правової охорони сім'ї, а також проблеми відповідальності за злочинне ухилення від сплати аліментів дітям або батькам чи від утримання неповнолітньої чи непрацездатної дитини (П. П. Андрушка, М. І. Бажанова, О. І. Белової, В. В. Вітвицької, Л. В. Дорош, І. О. Зінченко, с. Я, Лихової, М. І. Мельника, В. В. Сташиса та деяких інших).

За загальним правилом потерпілий є факультативною ознакою складу злочину, яка належить такого його елемента, як об'єкт злочину [1, с. 86–87; 2, с. 46–47]. Водночас, наявність в диспозиціях статей 164 та 165 КК прямих вказівок на осіб, інтереси яких безпосередньо зазнають шкоди від посягання (діти, неповнолітні діти, непрацездатні діти, непрацездатні батьки) дозволяє зробити висновок, що в складах передбачених цими статтями злочинів потерпілий є необхідною (обов'язковою) ознакою. Отже, без її аналізу неможливо сформувати повне уявлення про зміст підстав кримінальної відповідальності за злісне ухилення від сплати аліментів на утримання дітей, злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебу-

вають на їх утриманні та ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків.

Під час кримінально-правової характеристики злочинного ухилення від утримання дітей або батьків вітчизняні правознавці наводять різні варіанти тлумачення ознак потерпілих. Наприклад, О. М. Готін, М. К. Гнетнев, В. В. Кострицький та М. В. Мазур потерпілими від злочину, передбаченого ст. 164 КК вважають дітей, на утримання яких за рішенням суду мають сплачуватися аліменти, а також неповнолітніх чи непрацездатних дітей, що перебувають на утриманні батьків, а від злочину, передбаченого ст. 165 КК – непрацездатних батьків та непрацездатних усиновителів (окрім осіб, які були позбавлені батьківських прав) [3, с. 300]. М. І. Мельник називає наступне коло потерпілих від передбаченого ст. 164 КК злочину: 1) діти, на утримання яких за рішенням суду їх батько чи мати мають сплачувати аліменти; 2) неповнолітні чи непрацездатні діти, що перебувають на утриманні батьків [4, с. 414]. На думку М. Й. Коржанського, у ст. 164 КК як потерпілих передбачено дітей, які не досягли 18-ти років, а також дітей, визнаних інвалідами I чи II групи, а в ст. 165 КК – батьків (крім тих, які злісно ухилялися від сплати аліментів дітям), які досягли пенсійного віку, а також інваліди I й II групи, які потребують матеріальної допомоги [5, с. 215]. І. О. Зінченко вказує, що потерпілими від передбаченого ст. 164 КК злочину є неповнолітні та непрацездатні діти [6, с. 135].

З'ясування змісту ознак потерпілого від злочинів, передбачених ст.ст. 164, 165 КК вимагає застосувати систематичне тлумачення цих норм шляхом звернення до положень сімейного, цивільного й трудового законодавства. Саме такий підхід дозволяє вирішити деякі спірні або обійдені увагою дослідників теоретичні й практичні моменти кримінально-правової характеристики потерпілого від злочинного ухилення від утримання дітей (батьків). Так, зважаючи на те, що ст. 180 Сімейного кодексу України (далі – СЕ) визначає обов'язок батьків утримувати дитину до досягнення нею повноліття, слід зробити висновок, що ухилення від цього обов'язку є правопорушенням у всіх випадках, якщо воно вчиняється стосовно неповнолітнього. При цьому згідно зі ст. 6 СК правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Сімейне законодавство розрізняє малолітніх (особа до досягнення нею 14-ти років) та неповнолітніх (особа у віці від

1-ти до 18-ти років) дітей [7]. Подібні положення передбачає й Цивільний кодекс України (далі – ЦК), в якому фізична особа, яка не досягла 14-ти років, визнається малолітньою, а у віці від 14-ти до 18-ти років – неповнолітньою (ч. 1 ст. 31, ч. 1 ст. 32 ЦК) [8]. Водночас, у ч. 1 ст. 164 КК законодавець називає лише *неповнолітніх* дітей і *непрацездатних* дітей як потерпілих від злочину «злісне ухилення батьків від утримання дітей» та *дітей* як потерпілих від злочину «злісне ухилення від сплати аліментів». Як бачимо, в ст. 164 КК малолітня дитина як потерпілий не згадується. Таким чином при застосуванні ст. 164 КК поняття «неповнолітній» доводиться поширювати й на тих осіб, які на момент скоєння щодо них злочину не досягли 14-тирічного віку (згідно з чинними законодавством малолітніх дітей). Таким чином, недосконалість законодавства змушує до розширювального (поширювального) тлумачення ознак потерпілого у ст. 164 КК. За визначенням М. І. Ковальова, таке тлумачення має місце в тих випадках, коли унаслідок невідповідності словесної форми закону його справжньому змісту останній має застосовуватись у більш широкому обсязі, ніж це впливає з буквального змісту [9, с. 169]. Однак, від поширювального тлумачення, як відомо, «один крок до аналогії» [10, с. 85]. Очевидно, що практика визнання при застосуванні ст. 164 КК неповнолітньою будь-якої дитини, яка не досягла 18-ти років, є правильною. За іншого (формального) підходу, тобто при буквальному тлумаченні, поза межами кримінально-правової охорони залишилися б права малолітніх дітей на їхнє утримання батьками. Водночас, у цьому разі вбачається й недосконалість, системно-правова неузгодженість регламентації кримінальним законом суттєвих ознак злочину. На нашу думку, в ст. 164 КК бажано було б вказати на злісне ухилення батьків від утримання малолітніх, неповнолітніх або непрацездатних дітей.

Згідно із ст. 198 СК батьки зобов'язані утримувати своїх повнолітніх непрацездатних дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони можуть таку матеріальну допомогу надавати. Крім того, в ст. 199 СК «Обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку, сина, які продовжують навчання» встановлено: якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення 23-х років за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу. Право на таке утримання при-

пинається у разі припинення навчання. При цьому сімейне законодавство прямо передбачає право того з батьків, з ким проживає дочка, син (а також самих дочки чи сина, які продовжують навчання), на звернення до суду з позовом про стягнення аліментів (ч. 3 ст. 199 СК) [7]. Пленум Верховного Суду України у постанові № 3 від 15.05.2006 р. «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» вказує, що обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку, сина, які продовжують навчатися після досягнення повноліття (незалежно від форми навчання), виникає за обов'язкової сукупності таких юридичних фактів: досягнення дочкою, сином віку, який перевищує 18, але є меншим 23 років; продовження ними навчання; потреба у зв'язку з цим у матеріальній допомозі; наявність у батьків можливості надавати таку допомогу [11, с. 220]. У подібних випадках кримінальна відповідальність за ст. 164 КК можлива лише при злісному ухиленні одного з батьків від сплати встановлених рішенням суду коштів (аліментів) на утримання працездатних дітей у віці до 23-х років. За злісне ухилення від їхнього утримання такої відповідальності не передбачено.

Звернемо увагу на те, що згідно зі словником «дитина» – це «1. Маленький хлопчик або маленька дівчинка; ... 2. Син або дочка. 3. ... Особа віком до 18 років. 4. ... Той або те, що успадкувало характерні риси своєї епохи або середовища тощо...» [12, с. 248]. Очевидно, що у диспозиції ст. 164 КК поняття «дитина» використано саме у другому значенні (на відміну від, скажімо, ч. 2 ст. 136 чи ст. 169 КК, в диспозиціях яких вказівка на потерпілого як «дитину» характеризує його виключно як особу у віці до 18-ти років). Водночас, у такому розумінні поняття «дитина» використовується перш за все для позначення кровної спорідненості між людьми – родичами прямої лінії споріднення, тобто батьків (матерів, батьків) та їхніх рідних дітей (синів, дочок). За чинним ювенальним законодавством прийняття дитини у сім'ю може здійснюватись також й у зв'язку із її усиновлення або удочерінням. Усиновлення (удочеріння) є оформлена спеціальним юридичним актом (рішенням суду) передача на виховання в сім'ю неповнолітньої дитини на правах сина чи дочки (ст. 24 Закону України «Про охорону дитинства») [13]. У теорії правознавства усиновлення розглядається як прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи, що

здійснене на підставі рішення суду (юридичного акта), внаслідок якого між усиновлювачем та його родичами, з однієї сторони, та усиновлюваним і його нащадками – з іншої сторони, виникають такі ж права та обов'язки, як між батьками і дітьми, а також родичами за походженням [14, с. 7, 15]. Усиновлення (удочеріння) породжує відносини законного представництва і весь комплекс особистих і майнових прав та обов'язків, що виникають між батьками та дітьми [15, с. 347]. Усиновлення надає усиновлювачеві права і накладає на нього обов'язки щодо дитини, яку він усиновив, у такому ж обсязі, який мають батьки щодо дитини. У той же час усиновлення надає особі, яку усиновлено, права і накладає на неї обов'язки щодо усиновлювача у такому ж обсязі, який має дитина щодо своїх батьків (ч.ч. 3–5 ст. 232 СК) [7]. Таким чином, закон поширює обов'язки з надання утримання не лише на дітей – кровних родичів утримувача, але й на осіб, які набули статусу члена його сім'ї через процедуру усиновлення чи удочеріння. Зважаючи на це, й потерпілими від злісного невиконання обов'язку з утримання можуть бути не лише діти (за ст. 164 КК) чи батьки (за ст. 165 КК) як родичі за походженням, але й, відповідно, усиновлені чи усиновлювачі. Цю обставину слід мати на увазі при тлумаченні ознак потерпілого у контексті положень ст.ст. 164 та 165 КК, в яких зазначені суб'єкти відносин з утримання не згадуються.

На сторінках літератури з кримінального права по-різному розкрито зміст такої ознаки потерпілого від передбачених ст.ст. 164 та 165 КК злочинів, як «непрацездатність». Деякі криміналісти вказують, що непрацездатними є особи, котрі досягли пенсійного віку, встановленого законом, або є інвалідами I, II чи III групи [3, с. 300]. На думку інших непрацездатними батьками є жінки, що досягли 55 років, чоловіки – 60 років, а також інваліди I та II групи [6, с. 137; 16, с. 154]. Непрацездатними повнолітніми П. П. Андрушко називає дітей, визнаних інвалідами I чи II групи, або тих, які досягли пенсійного віку [17, с. 492]. Аналізуючи ст. 164 КК М. І. Мельник зазначає, що непрацездатними є повнолітні діти, які через фізичні чи психічні вади позбавлені можливості постійно чи тимчасово працювати (це, зокрема, діти-інваліди I та II групи), а потерпілого від передбаченого ст. 165 КК злочину пов'язує з тим, що особа досягла пенсійного віку або є інвалідом I чи II групи) [4, с. 414, 417].

У публікаціях, присвячених правовим проблемам соціально-го забезпечення непрацездатність розглядається як соціально-фізіологічний стан людини, який визначається об'єктивною втратою працездатності чи зменшенням природних функцій організму або зниженням кваліфікації, значним зменшенням обсягу чи припиненням трудової діяльності. Існує низка юридичних фактів, що можуть спричинити непрацездатність: загальносоціальні (старість, вагітність, пологи, травма, не пов'язана з виробництвом та ін.), професійні (нещасний випадок на виробництві, професійне захворювання), публічні (техногенні катастрофи, військові конфлікти тощо) [18, с. 55–59]. У ст. 1 Закону України 9 липня 2003 р. «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» вказується, що непрацездатні громадяни – це особи, які досягли встановленого законом пенсійного віку або визнані інвалідами, у тому числі діти-інваліди, а також особи, які мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника відповідно до цього Закону [19]. Згідно із ст. 12 Закону України «Про пенсійне забезпечення однією з умов призначення пенсії за віком чоловікам є досягнення 60-ти років, жінкам – досягнення 55-ти років [20]. Ці вікові показники характеризують пенсійний вік. У цьому разі слід звернути увагу на те, що в доктрині права соціального забезпечення зазначається про існування реальної та презюмованої непрацездатності. Реальна непрацездатність відображається у відсотках втрати працездатності та визначається МСЕК як підстава пенсії по інвалідності, а презюмована непрацездатність настає після досягнення особою пенсійного віку. Відповідно, презумпцію вікової непрацездатності покладено в основу пенсії за віком, а презумпцію втрати професійної працездатності – в основу призначення пенсії за вислугу років, а також пенсії за віком, яка призначається на пільгових умовах [21, с. 374; 22, с. 34]. У свою чергу для розкриття змісту поняття «дитина-інвалід» слід звертатись до Закону України «Про охорону дитинства», в ст. 1 якого така особа визначається як дитина зі стійким розладом функцій організму, спричиненим захворюванням, травмою або вродженими вадами розумового чи фізичного розвитку, що зумовлюють обмеження її нормальної життєдіяльності та необхідність додаткової соціальної допомоги і захисту [13].

Проведене систематичне тлумачення дозволяє зробити деякі висновки, які дозволяють уточнити зміст ознак потерпілого

від злочинів, передбачених ст. 164 та 165 КК. Так, потерпілими від злісного ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (ст. 164 КК) у будь-якому випадку можуть бути особи, котрі не досягли встановленого національним законодавством віку, з якого настає повноліття (18-ти років), що є рідними дітьми винного, а так само й усиновленими чи удочереними особами. Крім того, потерпілим від цього злочину може бути й така категорія членів родини, як працездатні діти (рідні чи усиновлені) у віці від 18-ти до 23-х років, які продовжують навчання, а також повнолітні непрацездатні діти, які потребують матеріальної допомоги. У такому злочині, як злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні (ст. 164 КК), потерпілими можуть бути не лише неповнолітні, але й малолітні особи, які є рідними дітьми винного, а так само й усиновленими чи удочереними особами. При встановленні того, чи може бути особа потерпілою від злочинів, передбачених статтями 164 та 165 КК за наявною в неї ознакою «непрацездатність», необхідно враховувати як презюмовану непрацездатність (досягнення пенсійного віку), так і непрацездатність реальну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін. – Вид. 3-тє, переробл. та допов. / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К. : Юридична думка, 2004. – 352 с.
2. Кузнецов В. В. Теорія кваліфікації злочинів : підручник / В. В. Кузнецов, А. В. Савченко ; за заг. ред. Є. М. Мойсєєва, О. М. Джужи. – [2-е вид., перероб.]. – К. : КНТ, 2007. – 300 с.
3. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – Т.1. – Луганськ : видавництво «Елтон – 2», 2012. – 780 с.
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 5-те вид., переробл. та доповн. – К. : Юридична думка, 2008. – 1216 с.
5. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів : навчальний посібник / М. Й. Коржанський. – [Вид. 2-ге]. – К. : Атіка, 2002. – 640 с.
6. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х. : Право, 2010. – 608 с.
7. Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.

8. Цивільний кодекс України : коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко. – Одеса : Юридична література, 2003. – 1080 с.
9. Ковалев М.И. Советское уголовное право : курс лекций / М. И. Ковалев. – Свердловск : СвЮИ, 1974. – Вып. 2. Советский уголовный закон. – 226 с.
10. Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України : монографія / З. А. Тростюк. – К : Атіка, 2003. – 144 с.
11. Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів : постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15.05.2006 р. // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України та постанов Верховного Суду України у справах цивільної юрисдикції / упоряд. Н. О. Гуторова, О. О. Житний, Т. В. Сараскіна. – Х. : «Одіссей», 2012. – С. 213–221.
12. Сучасний тлумачний словник української мови : 100 000 слів / за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Х. : ВД «Школа», 2008. – 1008 с.
13. Про охорону дитинства [Електронний ресурс] : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
14. Зілковська Л. М. Правове регулювання усиновлення в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Зілковська Людмила Михайлівна. – Одеса, 2002. – 179 с.
15. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 864 с.
16. Бажанов М.И. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике / В. В. Сташис, М. И. Бажанов. – Х. : Вища шк., 1987. – 216 с.
17. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 т. – К. : Алерта ; КНТ ; Центр учбової літератури, 2009. – Т. 1 / П. П. Андрушко, Т. М. Арсенюк, О. Ф. Бантишев та ін. ; за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 964 с.
18. Синчук С. Теорія соціального ризику за правом соціального забезпечення / С. Синчук // Право України. – 2003. – №3. – С. 55–59.
19. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування [Електронний ресурс] : Закон України від 9 липня 2003 р. № 1058-IV. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.
20. Про пенсійне забезпечення [Електронний ресурс]: Закон України від 5 листопада 1991 року № 1788-XII. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1788-12>.
21. Синчук С. М. Проблеми законодавчого закріплення поняття непрацевдатності / С. М. Синчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 372–377.
22. Бомбергер І. Правові ознаки поняття «спеціальна пенсія» / І. Бомбергер // Право і суспільство. – 2013. – № 1. – С. 32–38.

Стаття надійшла до редакції 24.07.2014
